

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ШАРҚ ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛЬТЕТИ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**МАВЗУ: АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ РОМАНЛАРИДА
ҚЎЛЛАНИЛГАН АРАБИЙ ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ
ТАҲЛИЛИ**

Бажарди: “Араб филологияси”
кафедраси 4-курс талабаси
М.Нортожиева _____

(имзо)

Илмий раҳбар: “Араб филологияси”
кафедраси кат.ўқит. Ш.И.Зайнутдинова

(имзо)

Илмий маслаҳатчи: “Араб
филологияси” кафедраси ф.ф.д.проф.
Ш.Ғ.Шомусаров

(имзо)

ТОШКЕНТ-2017

Битирув малакавий иши ҳимояга тавсия этилди

“Шарқ филологияси ”

факультети декани

ф.ф.д.Қ.Ш.Омонов

“Араб филологияси”

кафедраси мудири

ф.ф.д., проф. Ш.Ғ.Шомусаров

“ ” _____ 20__ йил

“ ” _____ 20__ йил

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I.БОБ. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА УНИНГ “ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА АРАБИЙ СЎЗЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ.....	
1.1. Абдулла Қодирий – буюк сўз санъаткори.....	8
1.2. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида қўлланилган арабий сўзларнинг таҳлили.....	16
II.БОБ. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ “ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА АРАБИЙ ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ ЛЕКСИК ВА СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ.....	
2.1. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида арабий сўзларнинг қўлланилиши.....	22
2.2. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги арабий ўзлашмаларнинг лексик таҳлили.....	26
ХУЛОСА.....	42
ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР.....	45

Кириш

Мустақилликка эришганимиздан кейин ўзбек тилимизнинг мавқеи, тутган ўрни ниҳоятда юқори даражада кўтарилганининг гувоҳи бўлаяпмиз. Бунга она тилимизга давлат тили мақоми берилганлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Биринчи президентимиз И.А.Каримов бу ҳақда шундай ёзган: “Она тилига муҳаббат унинг бекиёс бойлиги, буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга, аввало буюк аجدодларимиз асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз”¹.

Демак, она тилимизнинг барча қирраларини айниқса, ундаги ўзлашма қатламнинг хусусиятларини қанчалик яхши ўргансак, ўтмиш меросимизни шунчалик чуқур ўрганишга муяссар бўламиз. Бу бир томондан, ўтмишда битилган манавиятимиз ва қадриятларимиз манбаларини ўқиш имкониятига эга бўлсак, иккинчидан, уларни тушуниб етишимизга йўл очилади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, айти пайтда муҳтарам президентимиз Ш.М.Мирзиёев ёшлар орасида китобхонликни янада ривожлантириш мақсадида бунга алоҳида урғу бериб ўтдилар. Зеро, маънавиятли ёшлар эртанги кунимизнинг ишончли вакиллари.

Она тили – бу миллатнинг руҳидир. Миллатнинг ўзига хослиги унинг дунёни англашига қараб, ўз навбатида бу ўзига хослик ана шу миллатнинг тили орқали намоён бўлишни эътиборга оладиган бўлсак, тилнинг миллат тақдирида нақадар юксак аҳамият касб этишни илғаб олса бўлади.

XX асрни замонавий ўзбек тили шаклланишидаги муҳим бурилиш даври дейдиган бўлсак, бу даврни забардаст ёзувчи Абдулла Қодирий

¹ Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч” Т.:2008 й. 47-48бет

иждодисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Дунёнинг тан олинган беш романчилик мактаби қаторида олтинча ўзбек романчилик мактабини яратган адиб келажак авлодларга миллий адабиёт қандай бўлиши керак эканлиги намоён қила олди. Қолаверса таъбир жоиз бўлса, шу кунга қадар Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида ижтимоий моҳияти кучли, юксак бадиий маҳорат билан яратилган асарлари ҳали ҳануз китобхонлар орасида севиб мутолаа қилиб келинмоқда.

“Ўткан кунлар” романида Абдулла Қодирий тил устида катта маҳорат кўрсатди. Романнинг тили ҳақиқатан бой, бадиий бўёкли, содда, ирода кучи зўр, оммага англашиларли бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишда бу асарнинг роли шубҳасиз катта.

Адиб ўз касби ва сўз санъатининг аҳамияти ҳақида шундай деган эди:

“Ёзувчиликда бир қонун бор: ҳаммадан илгари маъно, ундан сўнг шу маънони ифода қилиш учун қуриш сўз билан эмас, санъаткорона, яъни шундай сўзни айтмоқчи бўлган фикрингизнинг ифодаси учунгина махсус яратилган бўлиб, ясама бўлмасин”.²

“Ўткан кунлар” романида миллат тақдири, бирлик, эл-юрт қайғуси, мустақиллиги, шахс эрки, ижтимоий адолат учун кураш каби ғоялар илгари сурилган. Абдулла Қодирий асарлари сўз санъатининг гўзал намунаси сифатида миллий китобхонликнинг диди, савияси, руҳиятини тарбиялаб келмоқда. Бу асар нафақат ўзбек китобхонлари орасида, балки рус, тожик, қozoқ, уйғур, озorбайжон, инглиз, немис ва бошқа тилларда нашр этилиб китобхонлага кенг тақдим этилган.

Танланган мавзунинг долзарблиги қуйидагилар билан изоҳланади:

1. Мустақиллигимиз тобора мустаҳкамланиб, ўзининг самараларини бера бошлаган бугунги кунда, халқимизнинг маънавий юксалиш жараёнида миллий адабиётимизни чуқур билиш, унинг ёрқин

² Ўзбек энциклопедияси – Тошкент: Ўзбекистон 2005й. 24-бет

намоёндалари асарларидан бахраманд бўлиш, уларнинг илгари сурган умуминсоний қадриятларини англаш ҳозирги ёшлар келажаги учун айниқса, аҳамиятлидир.

2. Ҳар қандай миллатнинг ички, маънавий руҳиятини айнан ана шу миллатнинг тилигина раво ифода эта олади. Тил миллат маънавиятининг моддий ифодаси сифатида у миллатнинг энг улуғ қадрияти мақомига эга бўлган маънавий меросимиз дурдоналарини янада чуқурроқ ўрганиш бугунги кун илм-фаннинг долзарб вазифасидир.

3. А.Қодирийнинг адабиёт дунёсида салмоқли адиб эканлиги унинг романларида хусусан “Ўткан кунлар” романида намоён бўлди. “Ўткан кунлар” романининг бу қадар эътироф этилишнинг сабаби унинг ҳаётийлиги ва ғоясининг бақувват эканлигидадир.

Ана шу йўлдаги фойдали ишлардан бири ўзбек адибларининг асарларини мутолаа қилиш, ундан маънавий озуқа олишдир. Шу мақсадда Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида қўлланилган арабий ўзлашмаларнинг таҳлили мавзуси тадқиқ этишга киришилди. Ёшларнинг ўзбек адибларининг асарларига илмий нуқтаи назардан мурожаат қилишлари муҳимдир.

Мазкур мавзу устида ишлаш жараёнида асардаги арабий сўзларнинг барча қирраларини очиб бериш долзарбдир, чунки бу асарни ўқиётган китобхон учун унда иштирок этган арабий сўзларнинг асл ва кўчма маъноларини билишлари зарурдир. Бу эса биз арабшуносларнинг зиммамизда турган муҳим вазифалардан биридир.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси.

Ўзбек тилидаги арабий ўзлашмалар мавзуси кўп вақтлардан бери олимларнинг диққат эътиборини ўзига тортиб келган. Ф.Абдуллаев, М.Раҳмонов, А.Нишонов каби олимлар томонидан ўзбек тилига ўзлашган арабий сўзларнинг у ёки бу томонлари устида тадқиқот олиб борганларю

Малакавий битирув ишимиздан кўзланган мақсад

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асаридаги арабий сўзлар, ўзлашмаларни ўрганиш, ҳамда уларнинг лексик ва статистик таҳлилини амалга ошириш.

Ушбу мақсадни амалга оширишда қуйидаги вазифалар белгиланди:

- Ўзбек бадиий адабиётида сўзларнинг қўлланилиш тарихини ўрганиш ва улар ҳақида тушунча ҳамда тасаввурни шакллантириш.

- Бугунги ўзбек тили тараққиёти хусусиятларини эътиборга олган ҳолда арабий ўзлашмаларнинг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этиш

Битирув –малакавий ишнинг объекти

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асаридаги арабий сўзлар, ўзлашмалар

Битирув –малакавий ишнинг предмети

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асаридаги арабий сўзлар, ўзлашмаларнинг таҳлили ва статистикаси

Битирув –малакавий ишнинг назарий ва методологик асослари

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Республика Олий мажлиси томонидан қабул қилинган қонунлар, биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг фармонлари, нутқлари, асарлари, миллий маънавият ва мафкурани ривожлантириш масаласида ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган қарорлар мазкур ишнинг назарий асоси бўлиб хизмат қилади.

Мазкур ишимиз жараёнида илмий билишнинг тарихийлик ва мантиқийлик, объективлик тамойили, анализ ва синтез, умулаштириш, системалаштириш каби методларидан фойдаландик.

Битирув –малакавий ишнинг янгилиги

Тилшунослик соҳасида илк бор Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи мисолида арабий сўзлар-ўзлашмаларнинг роли, хусусияти ва уларнинг ўзбек тили ривожигаги ўрни ўрганилди.

Битирув –малакавий ишнинг амалий-назарий аҳамияти:

Ҳозирги пайтда ёшлар орасида ўзбек адабиёти намоёндалари асарларини мутоала қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур

тадқиқот тилшунослик, адабиёт соҳаларини ўрганувчи илмий изланувчилар, тадқиқотчилар учун ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади.

Битирув –малакавий ишнинг тузилиши

Мазкур битирув-малакавий иши, кириш, икки боб ва ундаги бўлимлар, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва ишнинг натижасини ўзида мужассамлаштирган иловалардан иборат.

І.БОБ. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА УНИНГ “ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА АРАБИЙ СЎЗЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ.

1.1. Абдулла Қодирий – буюк сўз санъаткори

Маълумки, ўзбек адабиёти минг йиллар давомида асосан Шарқ халқлари адабиёти, маданияти доирасида ривожланиб келган эди. XIX аср охири XX аср бошларига келиб бу адабиёт янги бир маънавий оламга, Европа адабиёти ва маданияти тажрибаларидан самарали фойдаланиш йўлига ўта бошлади. Шу асосда ўлкамиз тарихида янги давр – миллий уйғониш даври бошланди: ўлкада дунёни, дунёдаги ўзгаришларни чуқур англаш жараёни кучайди. Бу даврда миллатнинг тараққийпарвар зиёлилари ҳар соҳада янгиланишга чуқур эҳтиёж сездилар ва шу йўлда фаол саъй-ҳаракатлар қилдилар. Жумладан, Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” романига ёзган сўзбошисида *“модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаиш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга, халқимизни шу замоннинг “Тоҳир-Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод-Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”*³, - деб ёзганида бадий адабиёт соҳасидаги ана шундай янгиликларни инобатга олган эди.

Бадий адабиёт соҳасида ҳам кулдириб, ҳам йиғлатиш санъати жуда қийин санъат бўлиб, у ҳар қандай ёзувчига ҳам муяссар бўлавермайди. Бунинг учун ўша ёзувчида жуда катта иқтидор, бой тажриба ва А.Қодирий ўз чиқишларидан бирида таъкидлаганидек, шоирона нафис назокат бўлиши керак. Шу билан бирга ўша ёзувчида чидам ва матонат, изланиш ва изтироб – буларга дош бера оладиган улкан юрак – маънавий юксаклик талаб этилади. Абдулла Қодирий худди ана шундай юксак қалб эгаси эди. Шу сабабли ҳам у ўз асарлари орқали китобхон қалбининг энг нозик торларини

³ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 3.

черта олар, китобхон қалбига кириб бориш йўллари – бадий тасвир санъатининг барча сирларини чуқур эгаллаган эди. Бунга улкан ёзувчининг ижодий фаолиятини қисқача кўздан кечириш орқали ҳам тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Абдулла Қодирий ўз ижодий фаолиятининг дастлабки йиллариданок ижтимоий ҳаётда ҳам фаол иштирок эта бошлади. Масалан, у 1919 йилнинг бошида Озиқ қўмитаси номидан чиқарилган “Озиқ ишлари” газетасига муҳаррир қилиб тайинланган эди. Шу билан бирга А.Қодирий Россия Телеграф Агентлиги (РОСТА) Туркистон бўлимининг 1919 йилда ўзбек тилида ташкил этилган “РОСТА” деворий газетасига ҳам муҳбир сифатида фаол қатнашиб турди. Шунингдек, серғайрат журналист сифатида у ўша йиллари “Иштирокиюн”, “Қизил байроқ” газеталарида ҳам адабий ходим бўлиб ишлаган эди. Худди шу даврларда А.Қодирийнинг матбуот саҳифаларида босилган “Бизда театр ишининг бориши”, “Майда савдогарларга мурожаат”, “Қироатхоналаримиз”, “Сарт оғайниларга” сарлавҳали ва бошқа бир қатор мақолалари, танқидий хабарлари ва фельетонларида ўша давр кундалик ижтимоий-сиёсий ҳаётининг муҳим масалаларини таъсирчан шаклда ёритишга ҳаракат қилди.

1923 йилда “Туркистон” газетасига илова тарзида сатира ва юмор журнали ташкил қилиш масаласи кўтарилганда бу ишни амалга ошириш вазифаси ўша вақтда ўткир публицист сифатида танилиб қолган Абдулла Қодирийга топширилган эди. Бу журналнинг биринчи сони “Муштум” номи билан нашр этилиб, унда бош мақола ўрнида А.Қодирийнинг “Муштум таърифида” сарлавҳали мақоласи берилган эди. Ўша мақолада журналнинг характери ва келгуси фаолият режаси тўғри белгиланган эди: *“Журналимиз... қўли қадақлар синфининг “муштуми”... Бу “Муштум” зўрлик муштуми эмас, ҳақлик “муштуми”дир. Бу “Муштум” золимлар “муштуми” эмас, балки мазлумлар “муштуми”дир...”*⁴. Кўринадики, бу

⁴ Абдулла Қодирий. “Муштум” таърифида // Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. – Б. 154.

парчада биргина сўз – “муштум”нинг такрори ёрдамида ёзувчи таъсирчанлик, образлилик, энг муҳими, мақсад ўқининг аниқ нишонга йўналтиришга муваффақ бўлган эди.

А.Қодирийнинг вақтли матбуот саҳифаларида босилган юздан ортиқ мақолалари, сатирик асарлари унинг бу соҳада катта истеъдод эгаси даражасига кўтарилганлигидан далолат беради. Ёзувчининг кичик ҳажмдаги сатирик асарларидан тортиб “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида”, “Тошпўлат тажанг нима дейди?” сингари сатирик новеллалар туркумига қадар барча асарлари ана шундай моҳирона тил ва ўткир ҳажвий-юмористик оҳангда ёзилган. Масалан, ёзувчининг ношуд маориф раҳбарлари, маърифат душмани бўлмиш руҳонийлар, усти ялтироқ, ичи қалтироқ – куруқ олифта баъзи олифта ёшлар, бирни ўнга сотувчи муттаҳам чайқовчиларни ҳажв қилувчи “Саломнома” асари қуйидаги шеърӣ сатрлар билан бошланади:

“ - Отқа қоққан тақадек, сувдан чиққан бақадек, бир мирилик чақадек, маориф шўросига сало-о-о-м!

- Ўзи чета буқинуб, шахсиятқа тўқинуб, аллакимга чўқинуб, ўғри ушлаганга сало-о-о-м!

- Кўрунган ер оқ салла, оқ бўлса ҳам бўш калла, оқу қора ҳам маҳалла, Туркистон уламоларига сало-о-о-м!...⁵.

Ёзувчининг “Тошпўлат тажанг нима дейди?” номли туркуми новеллаларида ҳам худди “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида” туркумидаги сингари қаҳрамонни ўз тилидан сўзлатиб жонли характер яратиш йўлидан боради. Ундаги Тошпўлат образи Калвак Маҳзумнинг тамомила акси. Агар Калвак Маҳзум тилида *шарорат пеша, фақирлар, машойих, охират илми, дур-дароз шикоят, ҳукуматдор, бепарҳез, зулжалол эгам, ҳабби танакор, як рўз ташина ва як рўз гурусна* каби арабча-форсча иборалар, *шаётин, қазойи осмоний, аҳли куффор, ал ҳукми лиллоҳ* сингари

⁵ Абдулла Қодирий. Саломнома // Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Олти жилдлик. 1-жилд. Шеърлар, ҳикоя ва очерклар, ҳажвиялар. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 116.

мадраса-махкама тили элементлари кўплаб ўрин олган бўлса, Тошпўлат тажанг тилида *кекирдагингни чўзма, тумишугингга ел тушкур, пул қоқяпманми, ит эмган, галавам айнади, хумпар, худо ҳаққи, чўнчакчасига бурнимни қоқай* каби чапаниларга хос нутқ оҳанги ва иборалар кучли тарзда ифодаланган.

Дарҳақиқат, буюк истеъдод эгаси Абдулла Қодирийни ўша давр газета журналларидан ташқари ҳолда тасаввур этиш қийин эди. Ўша даврда журнал ва газеталар унинг мақола ва ҳикояларини муштоклик билан кутарди. Маълум бир сабаб билан матбуот саҳифаларида сал камроқ катнашиб қолгудай бўлса, дарҳол унинг ўрни билиниб қоларди.

Абдулла Қодирий ўз журналистик фаолияти давомида жуда хилма-хил имзо (тахаллус)лардан фойдаланган эди. Жумладан, у матбуотдаги бир асарини “*Жулқунбой*” имзоси билан чиқарган бўлса, бошқасини “*Овсар*” ёки “*Думбул*” деган имзолар билан чоп эттирганди. Шу билан бирга ёзувчининг “*Соврун*”, “*Соврунбой*”, “*Жо*”, “*Шаккок*”, “*Шилғой*”, “*Думбул девона*”, “*Думбулнисо*”, “*Мухбир*” сингари йигирмага яқин таҳаллуслари бор эди [бу ҳақда қаранг:⁶. Улкан ёзувчининг бундай таҳаллуслар олишига бир неча сабаблар бор эди. Шулардан бири ёзувчи матбуотдаги ўз мақолаларини қизиқарли, кулгили ва ўқимишли бўлишини таъминлаш учун хилма-хил образларга кириб, шу образлар тилидан мушоҳада юритар эди. Шунга кўра ўша мақолаларнинг ритмик оҳанги, ҳикоячи нутқи интонацияси талабларидан келиб чиқиб, мақола охирига оддийгина қилиб “*Овсар*” ёки “*Думбул*”, “*Шаккок*” ёки “*Маҳзум*” деб қўя қоларди.

Умуман, Абдулла Қодирийнинг матбуотда бир неча йиллар ишлаши унинг кейинчалик ёзувчи сифатида шаклланишида катта бир мактаб вазифасини бажарди. Матбуот бу адибни тезкорликка, замон руҳини, унинг илғор тенденцияларини тўғри илғаб олишга ўргатди, қобилияти, зеҳни ва қаламинини ўткирлаштирди. Ёзувчи матбуотда ишлаш жараёнида мавзу

⁶ Қориев Б. Адабий таҳаллуслар ҳақида // ўзбек тили ва адабиёти, 1967. № 1. – Б. 51-58.

танлаш ва шу мавзуга монанд шакл яратиш сирларини ўрганди. Бунда ёзувчига ёшликдаги жўшқин меҳнат фаолияти ҳам катта ёрдам берди.

Шундан кейин Абдулла Қодирий катта жанрларда асарлар яратиш билан изчил шуғулланди. Бирин-кетин адибнинг “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари, “Обид кетмон” қиссаси эълон қилинади.

“Қўлим қаламга хийла келиб қолгач, - деб ёзган эди унинг ўзи, - менда ана шу ўтмишимиздан Европа романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиш орзуси туғилди. Тарихий воқеалар бошимда шу қадар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эди. Аммо бу воқеаларни қандай қилиб бир ипга тизишни, қоғозга туширишни тасаввур қила олмасдим”.

“Ўтган кунлар” (1926) романининг энг муҳим хусусиятларидан бири унда муайян ритмик оҳангнинг мавжудлигидир. Бу асарда ёзувчининг улкан санъаткорлиги сўзларни жой-жойига қўйиб ишлата билишида, муайян бир сўзни маълум ўринга қўйиш билан худди ўқни нишонга бехато урган каби китобхонни ҳайратга сола билишида намоён бўлади. Ёзувчи бу асарда ёшлик, навқиронлик, гўзаллик ва баркамолликни, ўзи севган ва китобхонга ибрат қилиб кўрсатаётган Отабек, Кумуш каби қаҳрамонлар қиёфасини тасвирлаганда жозибали, нафис, ҳаяжон кўзғовчи ташбеҳлар ишлатади, ажойиб ўхшатишлар қўллайди, ўз қаҳрамонларини киши кўзи олдида худди жонли одамдай гавдалантира олади. Масалан, ёзувчи Отабекнинг ташқи қиёфасини чизар экан, ⁷ “*оғир табиъатлик, улуг гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабза урган бир йигит...*”⁸ деб тасвирлайди. Ҳатто ўз қаҳрамони Отабекни улуғлашда у карвонсаройда истиқомат қилаётган жой (хужра) тасвиридан ҳам ўринли фойдаланади.

Абдулла Қодирийнинг бу романдаги муаллиф баёнида эришган энг катта ютуқларидан бири тасвир ва тавсифнинг соддалигида, ҳар бир

⁷ Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 3.

⁸ Қorieв Б. Адабий таҳаллуслар ҳақида // ўзбек тили ва адабиёти, 1967. № 1. – Б. 51-58.

кахрамон характерининг ташқи қиёфаси, ички дунёсини очиб беришда мос ва мувофиқ сўз ва ибораларни топиб ишлата билишида очик кўзга ташланади.

Абдулла Қодирий “Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак” номли мақоласида А.П.Чеховнинг “Хамелеон” ҳикоясини таҳлил қилар экан, *“ҳикояни “серсув”, кўп сўзли қиладиган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир...”*⁹, - деб ёзган эди. Ёзувчи барча асарларида, айниқса, романлари ва “Обид кетмон” қиссасида ўзининг ана шу эстетик тамойилига оғишмай амал қилган эди. Яъни ёзувчи бу асарларида қаҳрамонлар тилини шунчалар меъёрига етказиб, шунчалар қиррали қилиб индивидуаллаштирадики, улардан бирортасининг тилида бошқасиникига ўхшашлик кўринмайди, буларда такрорий ҳолатлар ҳам учрамайди. Отабекнинг тили Ҳомидникига, Юсуфбек ҳожининг тили Ҳасаналиникига ўхшамаганидек, Кумушбибининг тили Зайнабникига, Офтобойимнинг тили Жаннат хола ёки Отабекнинг ойиси Ўзбекбойимнинг тилига сира ўхшамайди.

Шуниси эътиборлики, ёзувчи “Ўтган кунлар” асари тилини яратишда ўзбек мумтоз адабий тили ва қадим жангномалар ҳамда шулар руҳидаги эски китоблар тили ва услубидан ҳам фойдаланган ҳолда ўзига хос янгича реалистик тасвир тилини ярата олган эди. Тўғри, бу роман матнида эскирган, ҳозирги китобхон учун унчалик таниш бўлмаган иборалар, баъзан айрим арабча ва форсча сўзлар ҳам учраб туради. Лекин улар роман тилининг содда ва тушунарли бўлишига сира ҳалал етказмайди, аксинча, давр колоритини бериш учун ўзига хос бадиий восита вазифасини бажаради. *“Қош қўяман деб кўз чиқарди”, “Бошга тушганни кўз кўрар”, “Ўлганнинг устига чиқиб тепгандек”, “Оёғи куйган товуқдек”* каби бир қатор мақол ва ўхшатишлар романнинг умумтасвир тўқимасида алоҳида жилоланиб туради.

⁹ Абдулла Қодирий. Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак // Бадиий ижод ҳақида (ёзувчиларнинг нутқ ва мақолалар тўплами). – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960. – Б. 206.

Ёзувчининг иккинчи романи “Меҳробдан чаён” (1929)да ҳам Анвар, Раъно каби ижобий қаҳрамонларнинг индивидуал қиёфаси ва характери, ҳолат ва кайфиятлари шоирона моҳирлик билан кўрсатилган, уларни адиб худди рассом мўйқалами билан чизган каби реал, жонли қилиб тасвирлаган. Гуллар орасига яширинмоқчи бўлган Раъною ва бу “Раъно гули”нинг ошиғи, шоир табиат, ўткир зехн соҳиби Анвар китобхонлар кўз ўнгида борлиқ камолоти билан намоён бўлади: гулга нисбат берилган жасур ва оқила қиз Раънонинг ёшлик шўхликлари, балоғат ёшидаги латиф қилиқлари, “қуёшсиз жойда қора кўриниб, қуёшда эса биров сарғиш товланувчи гунгурт – қора” сочларию нафис бир “қўйилиб кўтарилиш” билан ажралиб турувчи қилич қошлари ... ва ҳатто “нафис иринларининг юқори қисмида сезилар-сезилмас” кўкариб турган майин тукларигача ёзувчи тасвиридан четда қолмаган.

Абдулла Қодирий бу романда тасвирланган Анвар, Раъно, Сафар бўзчи, Султонали, Нигорхоним, Маматкул, Шариф, Солиҳ маҳдум, Худоёр, Шоҳидбек, Шаҳодат муфти, Абдурахмон домла ва бошқа шу каби образларни маҳорат билан тасвирлаган. Ёзувчи, айниқса, Солиҳ маҳдум характери очишда жуда катта маҳорат кўрсатган. Энг муҳими шундаки, ёзувчи бу образ тасвирини ғоят кулгили тарзда беради. Асар бошида енгил ва қувноқ характер касб этган бу кулги роман охирига келиб истехзоли, аччиқ, даҳшатли кулги тусини олади.

Ёзувчининг “Меҳробдан чаён” романи ўзининг тили ва услуби жиҳатидан ҳам алоҳида ажралиб туради. Бу асарда муаллиф тасвирда содда ифодавийликка, мантиқийликка эришган, халқ тили бойликларидан, мақол ва иборалардан кенг ва ўринли фойдаланган.

Шуниси муҳимки, ёзувчи бу асарда мақол ва иборалардан фақат ўрни келгандагина фойдаланган. Масалан, “*Ўчадиган чироқ ёниб ўчади*” мақолини адиб хонга нисбатан қўллаб, хоннинг эски сарой ўрнига янги сарой қурдираётганига киноя қилади ҳамда тўртта сўздан ташкил топган

мазкур мақол билан тўрт-беш саҳифани тўлдириб ҳам айтиш қийин бўлган мазмунни ёрқин ифодалашга эришади.

Ёки *“Қуш тилини қуш билади”* мақолини қўллаш орқали ёзувчи Раънонинг бувиси Моҳлар ойимнинг бошидан кўп иссиқ-совуқликлар ўтганига ишора қилади. Баъзан адиб мақолнинг ёлғиз шаклини сақлаб қолиб, унинг олдинги сўзлари ўрнига бошқа сўзларни киритади ҳамда янги мақол ҳосил қилади. Масалан, асарда ишлатилган *“Саллалик эшакнинг диринглаши оғилхонагача”* мақоли умумтилдаги *“бузоқнинг югургани сомонхонагача”* мақолининг янги варианты саналади. Айрим ҳолларда тасвир давомида ёзувчининг ўзи ҳам янги мақол ва ибораларни яратишга интилади. Жумладан, *“Васл ишқ ўтини сўндирувчи, ҳажр эса камолотга эриштирувчидир”*, *“Ноаҳнинг қўли остида ишлагандан аҳлнинг жағида тишланган маъқул”* қабилар шундай янги мақоллар қаторига киради.

Умуман, Абдулла Қодирий тасвирда деворни тилга кирита олади, десак муболаға бўлмайди. У сўзларни гоҳ чистон, гоҳ аския усулида қўллаш йўли билан ҳам ўз муддаосини тушунтиришга эриша оладиган улкан адибдир. Бу фикрлар исботи учун ёзувчи романларидан истаганча мисоллар келтириш мумкин.

Абдулла Қодирийнинг ёзувчи, адиб сифатидаги энг катта хизмати шундаки, у биринчилардан бўлиб ўзбек реалистик романини яратиб берди. Ўзбек тилининг нақадар бой ва гўзал тил эканлигини, унинг тасвирлаш имкониятларини амалда исбот этиб, ўзидан кейинги ёзувчиларга бу соҳада катта намуна кўрсатди. Ҳозирги вақтга келиб роман ўзбек адабиётининг етакчи жанрларидан бирига айланди. Бу жанр тараққиёти бошида улуғ сўз санъаткори Абдулла Қодирийнинг туриши адабиётимиз учун катта фахр ва ғурур саналади. Абдулла Қодирийнинг бадиий тил маҳорати ҳақида Ф.Насриддиновнинг *“Адибнинг йўли”* (1971), *“Маҳорат жилolari”* (1974), Ҳ.Қаҳҳорованинг *“Абдулла Қодирий фразеологияси”* (1985) каби бир қатор илмий тадқиқотлар яратилган эди. Мустақиллик йилларида Абдулла Қодирийнинг бадиий тил соҳасидаги маҳорат сирлари янада чуқурроқ

тадқиқ этилмоқда. Масалан, М.Қўшжонов, Б.Каримов, У.Норматов сингари олимларнинг йирик монографиялари¹⁰, жамоавий илмий тўпламларнинг эълон қилинганлиги¹¹, бир қатор олимларнинг номзодлик диссертациялари тайёрланиб, ҳимоя қилинганлиги¹² ҳам фикримизнинг ёрқин далили бўла олади.

Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров тўғри таъкидлаганидек, “энг яхши ёзувчиларимизнинг бадиий тил бобидаги тажрибаларини ўрганиш, таҳлил қилиш, оммалаштириш, адабий тилнинг софлиги ва бойлиги учун астойдил курашиш – тоза ҳаводан нафас олишдек бир заруратга айланиши керак”¹³. Шунга кўра, улкан сўз санъаткори Абдулла Қодирийнинг бадиий тил соҳасидаги маҳорати бундан кейин ҳам янада чуқурроқ ўрганилади ҳамда ёш ёзувчилар учун улкан ибрат мактаби бўлиб хизмат қилаверади.

1.2. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида қўлланилган арабий сўзларнинг таҳлили

«Ўткан кунлар» романининг маъно-мундарижа доираси ниҳоятда кенг. Унда хилма-хил инсоний тақдирлар, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, оилавий-ишқий муаммолар қаламга олинган. Бироқ улар орасида

¹⁰ Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги (Қодирийга армуғон). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 130 б.; Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. – Тошкент: Фан, 2006. – 186 б.; Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 242 б.

¹¹ Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси. – Тошкент: Университет, 1994. – 120 б.; Адабиёт, бадиият, абадиёт (хотиралар, бадиалар, мақолалар). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 236 б.

¹² Бобониёзов А.Ю. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1995. – 23 б. Қахрамонов А.Я. “Меҳробдан чаён” романи поэтикаси. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 26 б.; Тошмухамедова Л.И. Абдулла Қодирийнинг адабий-эстетик қарашлари. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 25 б.; Чориева З.Т. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 23 б.; Джалолова Л.О. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг лингвистик тадқиқи. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 22 б.; Қадирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 26 б.

¹³ Қодиров П. Тил ва дил // “Шарқ юлдузи” журнали, 1972. № 5. – Б. 188.

юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласи алоҳида ажралиб туради. Бинобарин эл-юртнинг мустақиллиги, бирлиги масаласи романнинг пафосини ташкил этади. Асарнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек хожилаш шу юрт истиқлоли, фаровонлиги, осойишталиги йўлига ҳаётини, жонини тиккан фидойи кишилардир. «Ўткан кунлар» бамисоли улкан ва тиниқ кўзгу, унда Ўзбек миллатининг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, урф-одатлари, рухий-маънавий дунёси, бўй-басти, қиёфаси кенг кўламда аниқ-равшан гавдалантирилган. «Ўткан кунлар», бир қарашда, анъанавий ишқ дostonларини ҳам эслатади. Унда Отабек билан Кумушнинг ишқий саргузаштлари, фожиаси жуда катта маҳорат билан тасвир этилган. Асардаги ишқий саргузаштлар китобхонни ҳаяжонга солади, Отабек билан Кумушнинг гўзал бахтини барбод этган омиллар кишини чуқур Ўйга толдиради. Муаллиф ошиқларнинг ишқий саргузаштлари баҳонасида муайян тарихий даврни — Туркистоннинг рус босқини арафасидаги аҳволи, қора кунларини кўз олдимизда гавдалантиради. Қодирий ишқий саргузаштлар кўринишида ўлканинг тутқунликка тушишининг бош сабаби жаҳолат, қолоқлик ва ўзаро ички низолардир деган фикрни ғоят усталик билан айтади. Гарчи романда адиб шахс характери ва қисматини муҳит, шароит, ижтимоий муаммолар билан чамбарчас алоқадорликда тасвир ва таҳлил этсада, инсон шахсининг муҳит ва шароитга боғлиқ бўлмаган туғма, сирли-сеҳрли ғаройиб шеваларига ҳам эътиборни тортади. Бу жиҳатдан бир оила, бир хил шароитда туғилиб вояга етган сажия-характер, сурат ва сиймо важдан икки олам — эгачи-сингил Зайнаб ва Хушрўйбиби образларининг талқини ғоят ибратлидир. Бири муте, итоаткор, нуқул ўзгалар изни билан иш кўради; иккинчиси эса дадил, мустақил, Ўз бахти ва тақдири учун фаол кураш олиб боради. Ёзувчи бу икки шахс характериға хос туғма хусусиятларни шарҳлаш билангина чекланмайди, бундай хислатларнинг ўша кимсалар, қолаверса ўзгалар тақдириға кўрсатган таъсири, фожеий оқибатларини ҳам ифода этади. Ўзини бошқалар ихтиёриға топшириб қўйган Зайнаб шу ожизлиги туфайли ўз бахтиға зомин бўлибгина қолмай,

яна ўша ожизлиги туфайли ўзгалар кутқуси орқасида беихтиёр жиноятга қўл уради — Кумушга захар беради. Мустақиллик, дадиллик — яхши хислат, бироқ унга худбинлик аралашса балои азимга айланиши мумкин. Хушрўйбиби ўз бахти учун курашади; шахсий манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди; бировларнинг кўз ёшлари ҳисобига, ўзгаларнинг бахтиқаролиги эвазига ўз бахтини тиклайди. Романдаги Ўзбек ойим образи ҳам ниҳоятда табиий ва гўзал сиймолардан биридир. Думбул табиат бу аёл ўғли Отабек, қолаверса келинлари — Кумуш, Зайнаб тақдирларининг чигаллашиб кетиши, охири фожиага юз тутишида бош сабабчи экани аён. Бироқ ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, ўта андишали адиб уни кескин қоралашга тили бормади. Нима бўлганда ҳам, Ўзбек ойим, барибир она... Айни пайтда ростгўй, реалист ёзувчи онанинг пала-партиш, довдир хатти-ҳаракатларидан, табиатидаги айрим камчиликларидан кўз юмиб ўтолмайди. Бу борада адибга халқона юмор қўл келади. Бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиб сержило — ҳам киноя-кесатикларга, ҳам ардоқ-меҳрга тўла юмор билан йўғрилган. Хуллас, «Ўткан кунлар» романи тўқима қаҳрамонларнинг ҳаётийлик касб этиши ва тарихий воқеаларга уйғунлиги жиҳатидан ҳам, мужассамот бутунлиги ва тилидаги нафосати жиҳатидан ҳам ўзбек адабиёти хазинасидаги дурдоналар қаторидан ўрин олгандир. «Ўткан кунлар» ўзбек адабиётида илк роман бўлишининг ўзи биланоқ илгари босилган катта қадам эди.

Барчамизга маълумки, қадимдан халқлар миллат ва элатлар ўзаро иқтисодий сиёсий, маданий алоқа ва муносабатда бўлганлар. Уларнинг муносабатидаги ривожланиш ва тараққиёт замонавий ана шу халқларнинг тиллари лексикасида ҳам ўз ифодасини топади.

Ҳеч қандай халқ ўз тараққиёти йўлида бошқа халқлар билан алоқа қилмасдан, айри хўжалик яратиш бўлмаганидек, биронта халқнинг тили якка ҳолда тараққий этиши мумкин эмас.

Шунга кўра ҳар бир тилнинг лексикасида этимологик жиҳатдан шу тилнинг ўзиники бўлган сўзлардан ташқари, бошқа тиллардан кирган

лексик элементларнинг бўлиши ҳам табиийдир.

Араб тилидан кирган сўзларнинг тақдири тарихан турличадир. Шундай сўзлар ҳам мавжудки, ўзгариб ҳозирги ўзбек тилидаги семантик эволюцияси, айниқса, характерлидир. Бунда халқ ижодий қайта ишлаган халқнинг сўзлашув тилига сингиб кетган кўпгина сўзлар ўз маъноларини кенгайтирган ёки ўзгарган. Зеро “ҳар бир тилда мавжуд бўлган сўз, ўсимлик ёки хайвонларнинг хужайралари сингари ўзларига хос ҳаёт кечирадилар” уларнинг семантикаси, орфографияси тўхтовсиз ўзгариб туради. Шунингдек сўзларнинг маъноси ҳам ўзгариб боради.

Ҳар бир сўз маъно эътибори билан диалектик ҳаракатда бўлади. Вакт ўтиши билан унинг маъноси ўзгаради. Баъзи сўзлар ўз маъноларини торайтиради, ўзгартиради ва йўқотадилар. Баъзилари сўз ўзгартирувчилар тил таркибида ўз маъно тузилишларини кенгайтиришлари ҳам мумкин. Сўзларнинг маънолари шаклан эмас, жамоатчилик дунёқараши талаби билан белгиланган вазифаларга кўра вужудга келади. Бу ҳодиса сўз маънолари тараққиётининг маълум бир қонуният борлигини, бу тараққиёт энг охири кишилиқ жамияти тараққиётида, унинг моддий ва маданий тараққиётига боғлиқ эканини аниқлашга имкон беради.

Ўзлашма сўзлар семантик тузилишининг кенгайиши ва ўзгариши маъно системасининг тараққиётига алоқадор ҳодисадир.

Умуман, ўзлашма сўзларнинг семантик тузилишидаги ўзгаришлар лингвистик асарларда энди ўзгарилаётган соҳалардан бири ҳисобланади. Кўпгина лингвистларнинг илмий ишларида бу соҳани чуқур ўрганишга ҳаракат қилишган. Фақат аксарият лингвистларнинг илмий ишларида тил тараққиётининг у ёки бу боскичларида тилларга кириб келган ўзлашма сўзлар хусусида ёки баъзи мутафаккирларнинг асарларидаги хусусиятлари ҳақида тўхтаб ўтилган ҳолос. Шунга кўра ҳозирги замон ўзбек тилидаги арабча ўзлашма сўзлар ҳақидаги тўлақонли илмий ишларнинг ҳоли тилшунослик олдида турган вазифалардан ҳисобланади. Бизнинг бу йўлдаги изланишимиз юқорида айтиб ўтилган вазифани бажарилишида

кичик бўлса ҳам ўз ҳиссасини қўшиш мақсадида қилинаётган бир ҳаракатдир.

Арабий сўзлар ўзбек тилида ўзлаштирилганда, фақат мазмун томонидан эмас, балки фонетик ва грамматик жиҳатдан ҳам маълум ўзгаришларга учрайди. Мазкур ишда, биз фақат лексик маъно таркибидаги ўзгаришларга тўхталамиз.

Арабий сўзларнинг ўзбек тилига кириб келиши хилма хил бўлганлиги сингари уларнинг семантик тузилишидаги ўзгаришлар ҳам турлича. Ана шулардан дастлабкиси семантик кенгайиш ҳодисаси ҳисобланади. Гарчи таниқли тилшунос 1949-йилда Фотиҳ Абдуллаев “Ўзбек тилида ўзлашган арабизим” номли мақоласида ўзлашма сўзларнинг семантик тузилишидан кенгайиш ҳодисасига қисман тўхталиб ўтган бўлса-да, бу ҳодиса тўлақонли ўрганиш объектига айланмаган. Лекин ана шу йуналишдаги изланишни самарали ва кенг қамровда олиб борган тилшуносларимиз ҳам йўқ эмас, булардан И. Л. Раҳмоновнинг “Ҳозирги ўзбек тилидаги арабча ўзлашга сўзларнинг семантик тузилишидаги ўзгаришлар” номли 1994-йил эълон қилган ишлари бу соҳани ривожига ҳам катта ҳиссасини қўшган. Бу масалада сўз семантик тузилишининг ўзгариши уч хил йўл билан вужудга келиши айтиб ўтилган. Булар қуйидагилар:

1. Сўз маъноларининг кенгайиши,
2. Сўз маъноларининг торайиши,
3. Сўз маъноларининг кўчиш ҳодисаси.

Сўзнинг семантик тузилишидаги ўзгаришлари қуйидагича тасниф қилинади:

1. Ўз маъносини сақлаб қолган ўзлашмалар,
2. Сўз маъноларининг кенгайиши,
3. Сўз маъноларининг торайиши,
4. Ўзлашмаларнинг умуман янги маъно касб этиши яъни сўз маъноларининг ўзгариши ва зидлашуви.

Ўзлашмаларнинг ўзлашиш жараёнида ёки ўзлашгандан сўнг турли хил ўзгаришларга юз тутганлиги ҳамда маъно жиҳатдан тўла мослашмаганлиги учун ҳам таркибий яъни компонент таҳлил қилиш кўзланган мақсадга эришишдаги энг қулай усул эканлиги яққол ташланади.

Бу илмий тадқиқот ишимнинг асосий қисмларидан бири араб тилидан кириб келган сўзларнинг ўзгаришидир.

Мисол учун, “амлок” сўзини олиб қарасак, ер - мулк, мол-дунё шу билан бирга тарихан бизга маълумки, Бухоро хонлигида ер-мулкдан ўлпон олиш учун ажратилган ҳар бир маъмурий чегараланган туман маъноларини билдиради. Асардан “амлок” сўзи мол-дунё маъносида келтирилган. دَسِيْسَة - маъноларга эга.

“эътимод” - самимий, тўғри, одил деб ҳисоблаб қаттиқ ишониш шунга кўра ишонч, яна бир маъноси кўзда тутилган, ишонилган кимсадан кутилган, ишга боғланган умид, ишонч.

“هَدَفٌ” “ҳадаф” - нишон, бирор нарса отиш ёки зарб бериш учун мўлжалга олинган нарса, кўчма маънода эришиш, кўлга киритиш, кўзда тутилган,

ҳаракат йўналтирилган нарса, мақсад.

“имдод” - сўзи мадад етказиш, кўмак, ёрдам каби маъноларда келади. “ионат” моддий ёрдам, нафақа ёки бирор кори хайр учун турланган пул. “мақтул” - қатл этилган, ўлдирилган.

“машварат” — кенгаш, маслаҳатлашиш.

“мусоҳиб” - сўзи авваллари ҳамсуҳбат, суҳбатдош маъноларида келтирилган.

II. БОБ. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ “ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА АРАБИЙ ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ ЛЕКСИК ВА СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

2.1. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ “ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА АРАБИЙ СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Энди ана шу арабий сўзларнинг Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асарида қўлланилганлигига мисоллар келтирмакчимиз.

Масалан:

“Мени Тошкент ҳокимлигида азл этмоқчи ва хатто ўлдирмоқчи бўлдилар”¹⁴, жумласидаги “عَزَلٌ” сўзи “Ан-Наъим” луғатида узоқлаштирмақ, ажратмоқ, мансабдан узоқлаштирмақ, бўшатмоқ, ёлғиз қолмоқ, ўзини хилватга олмоқ каби маъноларда келган. Ана шу сўзнинг ўзбек тилида асл маъносини билиш учун “Ўзбек тили изоҳли луғати”ни кўздан кечирганимизда “азл” сўзининг бекор қилмоқ, четлатмоқ, бўшатмоқ (ишдан, мансабдан) каби маънолари борлигига гувоҳ бўлдик.

“Бу киши Азизбекнинг амири лашкари ва ўнг қўли бўлган Раимбек додхоҳ эди”¹⁵.

“أَمْرٌ” сўзи луғатда “амр”, буйруқ берувчи, бошлиқ, губернатор, маъноларига эга. Ўзбек тили изоҳли луғатида эса тарихдан Бухорода ва баъзи мусулмон мамлакатларида: хонлик, подшолик, унвони ҳамда шу унвон эгаси. Шу билан бирга эркаклар исмини англатади.

“Эртаси кун бутун Марғилон деярли Малик бойнинг майдонида воқеъ бўлган ишга жуда ҳайрон эди”¹⁶. Бу жумлада учраган “воқеъ” сўзи ўзбек тили изоҳли луғатида содир бўлмоқ, рўй бермоқ, юз бермоқ, каби маъноларини учратишимиз мумкин.

¹⁴ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 118.

¹⁵ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 78.

¹⁶ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 240.

“Ан-Наъим” луғатида эса "وَأَقَعُ" сўзини пастга тушиб кетаётган, ағдарилаётган, воқеъ бўлаётган, бўлиб ўтаётган, амалдаги, жорий, жойлашган, куниб турган (қуш ҳақида) маънолари келтирилган.

“ Ҳозир иноднинг ўрни эмаслигини ҳарчанд уқдирмоқчи бўлдим, кўнмади¹⁷. “Инод” бу сўзнинг ўзбек тилидаги луғавий маънолари бўйин товлаш, ўжарлик, қийиклик “عَنَاءُ” араб тилидаги маънолари саботлилик, қайсарлик, собитлик, қаршилиқдир.

“Отабек дадасининг бу кейинги сўзига қаршиҳеч нарса демади гўё ҳамма аламини юқоридаги икки жумла билан чиқариб юборгандек сомелик даражасига тушди”¹⁸.

“Соме” – кўпроқ тарихий китобларда учрайди ўзбек тили изоҳли луғатида эшитувчи, тингловчи, шу билан бирга, Қуръон ўқиётган қори янглишганда ёки унутиб тўхтаб қолганда луқма солиб турувчи иккинчи қори номи маъноларида келтирилган. Арабча-ўзбекча луғатда “سَامِعٌ” сўзининг эшитувчи, кулоқсолувчи, тингловчи каби таржималари келтирилган.

“ У сесканди, кўз ўнгидан кечаги мазлум гавдалар бирма-бир ўтиб, хатни буклади ва улардан яширгандек чўнтагига тикди”¹⁹, “Мазлум” сўзи изоҳли луғатда зулм остида қолган, эзилган маъноларини кўрамыз. “مَظْلُومٌ” “Ан-Наъим” луғатида эзилган, таҳқирланган, адолатсизлик, чекувчи маънолари келтирилган.

Шу йўсинда маккор Ҳамиднинг иблисона дасисаси бир оилани тамали ишдан чиқара ёзганким бу тўғрида, айниқса, сизга сўзлаш ортиқчадир”²⁰. دَسِيسَة - арабча-ўзбекча луғатда фитна, ёмонлик, фириб, панд каби таржималари учрайди. ўзбек тили изоҳли луғатида ҳийла, найрангдек

¹⁷ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 282.

¹⁸ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 285.

¹⁹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 288.

²⁰ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 280.

маъноларига эга.

“Сиз ҳурматлиларга маълумдир, бизнинг шул Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздан кейин қолдирадиган туёқимиз ва кўз тиккан орзу ҳавасимиз, умид ҳадафимиз фақат шул Отабекдир”²¹. Бу жумлада келган “ҳадаф” сўзининг ўзбекча луғавий маъноси бирор нарса ёки зарб бериш учун мўлжалга олинган нарса, нишон, кўчма маънода эришиш, қўлга киритиш, кўзда тутилган, ҳаракат йуналтирилган нарса, мақсад. арабча-ўзбекча луғатда нишон, объект, мўлжал каби маънолари келтирилган. “Ҳадаф” сўзи ҳозир ўзбек тилида ишлатилмаса-да, тилдаги маънолари бир- бирига яқинлигининг гувоҳи бўлди.

“Йўлакдаги мажҳул кимса ўзини майдон ичига олди”²².

مَجْهُول - сўзининг “Ан-Наъим” луғатида, номаълум, нотаниш, келиб чиқиши номаълум, яшириндек маънолари мавжуд. Ўзбек тили изоҳли луғатида номаълум, ноаниқ маънолари бор.

“Кумушбиби бинт Мирзакаримбойга - завжи тошкентлик Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлидан”²³.

Асарда келтирилган бу жумлада иккита араб тилидан кириб келган сўзлар мавжуд. “Бинт” сўзи авваллари хотин-қизлар исмидан кейин “қизи” маъносини билдириш учун қўлланилган, Бу “بِنْتُ” сўзи араб тилида қиз бола маъносини беради. “Завж” сўзи эса “эр”, қайлик маъноларида қўлланилган. “Ан-Наъим” луғатида “زَوْج” сўзининг жуфт, эр, хотин, рафиқа каби таржималари келтирилган.

“Тўрт йил чамаси қилган хизматимдан сўнг ҳалиги устакорга халфа бўлиб ишлай бошладим”²⁴. Бу сўзнинг ўзбек тили изоҳли луғатида

қуйидаги маънолари берилган:

²¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 136.

²² Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 279.

²³ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 161.

²⁴ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 183.

Шароит акидаларини яхши биладиган одам, ўқимишли одам, мактабда ўқувчилар орасидан бошлиқ қилиб тайинланган, домлага кўмаклашадиган ўқувчи, бирор кишининг қўл остида қарам бўлган ҳолда ишлайдиган, мустақил иш юритишга ҳуқуқи ёки имкони бўлмаган уста, хунараманд, шогирд.

“Аммо мусоҳаба шунинг билан тўхталиб орага яна бояги жимжитлик кирди”²⁵.

“Мусоҳаба” сўзи имло луғатида суҳбатлашиш, ҳамсуҳбатлилик, суҳбат, давлат, жамоат, фан, маданият арбобларининг мухбир билан оммани қизиқтирадиган бирор масала юзасидан матбуот учун ўтказган суҳбати, интервью.

Арабча-ўзбекча луғатда مُصَاحَبَةٌ сўзининг йўлдош, ҳамроҳ бўлиш, ва бу

сўз صَاحِبٌ сўзининг маъно жиҳатдан маънолари келтирилган.

“Уста Олим узоқ тин олишгандан сўнг давом этди, -“.... яқинлашди лекин абадий бахтсизлик кунларим, манҳус соатларим ҳам яқинлашди”²⁶.

“Манҳус” сўзи араб тилидан таржима қилинганда бахтсиз, бадбахт маъноларига эга.

Ўзбек тили изоҳли луғатида иши юришмаган, бахтсизлик келтирувчи, шум, шумоёк, манфур, жирканч маънолари берилган.

“Бу мақтуллар кимлар бўлса бўлсин, бизнинг ийимиз орқасига яхши ният билан келувчи кишилар эмас ва буларнинг тупроққа қориштирувчи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган котил ё котиллардир.”²⁷.

“Мақтул” сўзининг луғавий маъноси қатл этилган, ўлдирилгандир. “Ан-Наъим” луғатида “مَقْتُولٌ” -қатл қилинган, ўлдирилган, қурбон сингари таржималарини кўришимиз мумкин.

²⁵ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 151.

²⁶ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 192.

²⁷ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 247.

“Менинг тўқиган ишларим ва чиқарган янги нусхаларим ҳаммага мақбул.”²⁸. “مقبُول” сўзи луғатда қабул қилинган, мақулланган, мақбул бўлган, ёқимли маънолари мавжуд. Ўзбек тили изоҳли луғатида қабул қилса, мақулласа бўладиган, мақул келадиган, мақул маънолари келтирилган.

“Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар.”²⁹.

Бу келтирган мисолимиздаги “мозий” сўзи тарихий китобларда ўтмиш, ўтган замон маъноларида қўлланилган. “المَضَى” сўзини арабий маъноси ҳам мозий, ўтмишдир.

“билъакс бу ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз, бир жаллод, уятсиз бир йигит”³⁰.

“Жаллод” сўзига ўзбек тили изоҳли луғатида қуйидаги таърифлар берилган:

1. Ўрта Осиё хонликларида, ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг бошини олувчи, ўлим жазоси ҳақидаги ҳукмни ижро этувчи одам,
2. кўчма маънода: каллақесар, қотил. “Ан-Наъим” луғатида “جَلَدٌ” сўзининг жаллод, "терифуруш, тери сотувчи маънолари берилган.

“Хон беклари томонидан хирож учун юборилган девонбекларини ўлдирган!”³¹. “Хирож” сўзининг луғавий маъноси тарихда, феодал мусулмон ҳукмронлари даврида деҳқонлардан олинадиган ўлпон, солиқ. Арабча-ўзбекча луғатда خِرَاج сўзининг ер солиғи, мулк, ер, сув (қишлоқлар қўралар ва х.к.з) сингари таржималари келтирилган.

²⁸ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 184.

²⁹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 4.

³⁰ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 158.

³¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 31.

2.2. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги арабий ўзлашмаларнинг лексик таҳлили

Асарни ўқиш давомида учраган сўзларва уларнинг маъноларини берар эканмиз, бунда биз Ан Наъим” номли “Арабча-ўзбекча луғат”идан фойдаландик. Сўзларни лексик таҳлил қилиш уларнинг араб тили ва ўзбек тилидаги маънолари ўртасидаги умумийлик (яқинлик) ва фарқлиларига алоҳида эътибор бердик. Яна ҳар бир сўзнинг актив ишлатилган пайтидаги маъноси билан ҳозирги пайтдаги муомаладаги маънолари ўртасидаги тафовутларга ҳам эътибор қаратдик. Лекин ҳозирги кунда муомаладан чиққан баъзи арабий сўзларнинг этимологиясига алоҳида тўхталиб, ҳозир у ёки бу сўзлар ўрнига қайси сўзлар ишлатилаётганлигига мисоллар бериб уларни шарҳлашга ҳаракат қилдик.

1. Адл — адолат, одиллик, ҳаққонийлик, тўғрилиқ. Арабчадан таржима қилинганида ҳам “адолат”, “тўғрилиқ”, “софдиллик” каби маъноларини беради.

2. Адойи” сўзи арабий ва форсий сўзлардан ташкил топган ва у “адо бўлмоқ,” маъносини беради.

3. Азл — бекор қилмоқ, четлатмоқ, ишдан, мансабдан бўшатмоқ.

4. Азм — китобларда қатъий қарор, жазм маъноларини беради.

5. Алайҳи - шунга биноан, бинобарин.

6. Алҳазар - диний сўз бўлиб - Худо сақласин, тавба, ажабо.

7. Амир — тарихда Бухорода ва баъзи мусулмон мамлакатларида: хонлик, подшолик унвони, ҳамда шу унвон эгаси.

8. Амлок - катта ер-мулк, ер-сув, ховли-жой, бог-роғ, умуман мулк, мол- дунё; тарихда Бухоро хонлигида ер мулкдан улпон олиш учун ажратилган ҳар бир маъмурий чегараланган туман.

9. Амният - хавф-хатардан аминлик, хавфсизлик, беҳавотирлик, арабчада ҳам хавфсизлик, кафолат, ишончлилик, маъноларини беради.

10. Амр - буйруқ, фармойиш, фармон, ихтиёр, изн.

11. Анво (и) - тур, турлар, жинслар, хилма-хил, турли-туман, ранг-баранг.
12. Арш - динимизда Худонинг тахти, кўчма маъноси омон, фалак; авваллари уй ичининг тепаси; шифт маъноларида қўлланилган.
13. Асно - бирор иш-ҳаракат, воқеа-ходиса, содир бўлиб турган пайт, фурсат, чоғ; қисқа муддатли икки воқеа оралиги.
14. Алваддайн - китобда ваъдасиз бўлмаслик.
15. Афв - кечирим, узр.
16. Афифа - покиза, тоза, ифбатли аёл; шу билан бирга қизларнинг исми.
17. Аҳволот - ҳол, аҳвол, вазият, шароит.
18. Баайни - форсча ва арабча сўз бўлиб, ажратиб бўлмайдиган даражада ўхшаш; айнан ўхшаш, худди ўзи маъноларини беради.
19. Байт - адабиётда аруз вазнида ёзилган икки мисрали бир банд, шеърый парча; сўзлашув тилида, умуман, шу жанрда ёзилган шеър ёки шеърый парча.
20. Баҳс - илмий, адабий ва бопшца мавзулардаги мунозара; сўзлашув тилида, ҳар ким ўзининг маъқуллаш, талашув, тортишув, фан ёки бирор илмий асарда маълум бир масалага оид қисм, бўлим; бирор масалага оид гап, сўз.
21. Билъакс - равиш, китобларда, аксинча, акс ҳолда.
22. Бинт - авваллари хотин-қизлар исмидан кейин “қизи” маъносини билдириб, келадиган сўз.
23. Бисот - хотинларнинг ўзига тегишли моли; мол-дунёси; кишига, оилага, хўжаликка қарашли мол-дунёси; кўчма сўзлашув тилида кимсада бор бўлган ҳар қандай нарса, бойлик.
24. Боқий - доимий, абадий, мангу, тирик.
25. Билттифоқ - равиш булиб, иттифоклик билан келишиб каби маъноларини англатади.
26. Дафъа - марта, карра.

27. Дафъатан - равиш булиб, кутилмаганда, бирдан тўсатдан, кукисдан, дастлаб, бошида, аввалига.

28. Даюс - кушмовчи, далла.

29. Дастуриламал - форс ва арабча сўз; низомнома, устав.

30. Дасиса - хийла, найранг, макр, араб тилидан таржимаси ҳам фитна, ёмонлик, фириб, панд.

31. Ётимод — самимий, тўғри, одил деб ҳисоблаб қаттиқ ишониш, шунга асосланган ишонч; кўз тутилган, ишонилган кимсадан кутилган, унга боғланган ишонч, умид.

32. Ёҳсон - ҳайирли, савобли иш, кори ҳайр; ёзгулик; динимизда Худо йўлига бериладиган зиёфат, ҳайр-садақа, ҳайр-саҳоват, Худойи; ҳадя, инъом.

33. Фасод - асл маъноси тирик организмнинг яллигланиши, чириши туфайли вужудга келадиган қўланса ҳидли сарғиш-кўкиш қуюқроқ суюқлик; йиринг, кўчма маънода, фитналик билан қилинган ифво, фитна.

34. Фақир - моддий жиҳатдан ночор, камбағал қашшоқ; сўзловчи камтарлик ифодаси сифатида I шахс ўрнида ёки “мен”, “биз” олмошлари билан бирликда ишлатилади.

35. Фироқ - энг яқин, севимли кишидан айрилиш; айрилик, жудолик; ҳижрон кулфати; инжиқлик, эркалик, тантиқлик.

36. Фирқа - гуруҳ, тўда, партия.

37. Фитр - динимизда рўзанинг тамом бўлиши; рўза тамом бўлиши билан одатдагидек овқатланиш ҳуқуқига эга бўлиш; рўза охирида камбағалларга, муллаларга бериладиган садақа, ёҳсон.

38. Фотиҳ - бирор шаҳар, давлат, мамлакатлари урушиб қўлга киритган, забт этган ғолиб; жаҳонгир.

39. Футур - зарар, шикаст, зиён.

40. Ҳазин - кишини ғам қайғуга соладиган; мунгли, қайғули.

41. Ҳадаф - бирор нарса отиш ёки зарб бериш учун мўлжалга олинган нарса, нишон; кўчма маънода эришиш, қўлга киритиш, кўзда

тутилган, ҳаракат йўналтирилган нарсa; мақсад.

42. Ҳайф - бировга берилган сарфланган нарсa, ҳодисa, кимсa ва шу каби номуносиб деб билиш, ачиниш.

43. Ҳижрия - айнан хижрий мусулмон йил ҳисобига тегишли.

44. Хилол - янги чиққан ой, 3 кунлик ой.

45. Ҳифз - киши саломатлигини ҳимоя қилиш, соғлиқни сақлаш; тозалик, гигиена.

46. Ҳужра - киши яшайдиган кичкина хона, уйча; тарихда мадраса, қорихона, масжидда шогирдлар, домлалар яшаши учун ажратилган кичик хоналар.

47. Ҳузун – ғам, қайғу, ҳафалик.

48. Ҳабис - ярамас, ифлос.

49. Идда - динимизда эрдан ажраган ёки эри ўлган хотинга ҳомиладорлиги аниқлангунча, шариат бўйича эрга тегиши ман қилинган юз кунлик муддат.

50. Изофот - эски китобларда қушиш, боғлаш, тиркаш; тилшуносликда, форс, араб ва баъзи туркий тиллар грамматикасида аниқланмиш билан ундан кейин жойлашган аниқловчини боғлайдиган урхусиз боҳловчи элемент.

51. Имдод - китобда мадад, етказиш; кўмак, ёрдам.

52. Инод - бўйин товлаш, ўжарлик, арабчада ҳам саботлилик, собитлик, қайсарлик, қаршилик.

53. Истеҳзо - кимсанинг устидан кулиш, масҳара қилиш, мазах, киноя.

54. Истибдод - мустабидларнинг маҳкумлар, мазлумлар устидан чекланмаган ҳуқуқга асосланган жабр - зулм, эзиш; шу асосда кўрилган идора усули.

55. Истисно - равиш бўлиб, қонун-қоидадан, умумий тартибдан ёки қатордан, ҳисобдан ташқари; мустасно.

56. Истиғно - эътиборсизлик билан қараш, рўйхуш бермаслик,

беилтифотлилик; ўз обруйини ошириш учун кимсаларга бепарво қилиб кўрсатиш; ноз қилиш, ноз қарашма.

57. Итоб - таъна, танбеҳ

58. Жаллод - Ўрта Осиё хонликларида; ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг бошини олувчи, ўлим жазоси ҳақидаги ҳукмни ижро этувчи одам; кўчма маъноси, каллакесар, қотил; арабчада терифуруш; тери сотувчи.

59. Жаҳолат - илм-маърифатдан маҳрумлик, қолюқлик, маданиятсизлик, нодонлик, зулмат; айнан жаҳл.

60. Касофат - ёмон оқибатга олиб келадиган бахтсизлик келтирадиган; ёмон оқибат, бахтсизлик, фалокат.

61. Кифоя - қаноатланса бўладиган даражада; қаноатланарли, етарли.

62. Курси - бир киши ўтириши учун мўлжалланган одатда тўрт оёқли оддий мебель; суянчиксиз стул.

63. Куфрони неъмат — авваллари неъмат қадрини билмаслик; кўрнамаклик маъноларида қўлланилган.

64. Лобид - бирор ишнинг албатта бўлиши; бажарилиши зарурлигини таъкидлаш учун қўлланилган.

65. Луқма - бир чайнам, бир ютум, бир оғиз овқат; бировга гапираётганда унинг гапига жавоб тариқасидаги изох,.

66. Мавзун - келишган, хушбичим, хушомат.

67. Мадраса - Якин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, революциягача бўлган Россиянинг кўпчилик халқи ислом динига амал қилувчи туманларида диний Олий ўқув юрти; Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний бошғармаси қошидаги диний мактаб.

68. Мажнун - иш савдоси натижасида девона бўлган кимса, савдои.

69. Мажол - тирик организмнинг куч қуввати; мадор.

70. Мажруҳ~ярадор, жароҳатли; ногирон, майиб.

71. Мажҳул - номаълум, ноаниқ.

72. Мавж - сув юзининг жимир-жимир ҳаракати; товланиш, жилва; кам қўлланилади, тўлқин.

73. Мазлум - зулм остида қолган, эзилган, араб тилида маъноси ҳам эзилган, тақдирланган, адолатсизликдан азият чекувчи.

74. Маккор - макр-хийлага уста, айёр доғули; макр хийлага асосланган, макрли.

75. Майл - кишидаги нарса ёки ишга бўлган иштиёқ, қизиқиш; интилиш, ҳавас, мойиллик; истак, хоҳиш, рағбат; эрк, ихтиёр; грамматикада — ҳаракатнинг воқеъликка бўлган муносабатини англатувчи феъл категорияси.

76. Мактуб - кимсага ёзиб юборилган хат, нома; ёзма равишда баён қилинган мурожаат; мурожаатнома; мурожаат тарзида эзилган бадий асар.

77. Манора - айн, минора.

78. Марҳум - вафот этган; ўлган киши.

79. Масъуд - бахтли, саодатли; эркаклар исми.

80. Маъсум - бегуноҳ, пок, тоза; номусли, иффатли.

81. Мақбул - қабул қилса маъқулласа бўладиган, маъқул келадиган; маъқул; қабул қилинган, маъқулланган, мақбул, мумкин бўлган, ёқимли.

82. Мақом - ўрин; жой; мартаба, мавқе.

83. Мақтул - қатл этилган, ўлдирилган, қурбон.

84. Манхус - иши юришмаган; бахтсизлик келтирувчи, шум, шумоёқ, манфур, жирканч.

85. Маҳлуқ - инсон ва жониворларнинг, тирик мавжудотнинг умумий номи; кўчма маънода - ўхшовсиз хунук ёки ахлоқсиз киши ҳақида.

86. Маҳфий - ўзгача, бегонага билдирилмайдиган, бошқалардан сир тутиладиган; хуфий, яширин.

87. Машаққат - қаттиқ қийинчилик, оғирчилик, заҳмат.

88. Машварат - кенгаш, маслаҳатлашиш.

89. Машшоқ — халқ чолғу асбобларида мусиқа чалувчи созанда.

90. Маъшум - бахтсизлик, фалокат келтирувчи, бахтсизликдан дарак берувчи; шум; кўнгилсиз, ноҳуш.

91. Маҳбуба - маҳбуб аёл; маъшуқа.

92. Маҳбус - зиндонга солинган, қамоққа олинган, озодликдан маҳрум этилган киши.

93. Маҳкама - ҳукм қилувчи, ҳукм чиқарувчи идора, суд; умуман бошқарма, идора.

94. Маҳв - йўқ қилмоқ, битмоқ

95. Маҳр - никоҳ вақтида куёв томонидан келинга ажратилган доимий ва шахсий мулк.

96. Маҳрам - тарихда, Бухоро ва Хива хонлигида сарой амалдорларининг ёзишма ишларини бошқарган лавозимли киши ва унинг мансаби; авваллари - ишончли хизматкор, чўри; сирдош, дўст, ҳамдам; динда, эр ёки хотиннинг шароит бўйича бир-бирини кўриши мумкин бўлган аммо никоҳ нораво бўлган яқин қариндоши.

97. Маҳрум - муяссар, баҳраманд ёки эга бўлиш ёки фойдаланиш учун имкони, ҳуқуқи бўлмаган; бебаҳра, бенасиб.

98. Маҳшар - диний эътиқодга кўра дунё тамом бўлганидан кейин бутун улган кишилар тирилиб, сўроққа тўпланиш куни, қиёмат.

99. Маҳз - холис, тоза.

100. Минбаъд - бундан кейин; ҳеч, сира, асло.

101. Миршаб - Тарихда хонликларда тунги шаҳар соқчиси ва уларнинг бошлиғи; милиционер.

102. Микроз - авваллари, шам сухтасини кесадиған кичгина қайчи.

103. Можаро - ҳодиса, воқеа; ҳатарли иш, ҳавфли тадбир; кишининг бошидан кечирганлари, саргузаштлар; сўзлашувда - жанжал, тортишув, ғалва.

104. Мозий - ўтмиш.

105. Моне - тўсқинлик, қаршилиқ, монеъ бўлиш, йўл қўймаслик.

106. Мубтало - бирор иллат, касаллик ёки кўнгилсиз воқеага учраган;

дучор бўлган; гирифтор; мафтун, шайдо, ошиқ.

107. Муддао - кишининг дилидаги мақсад, ният, мурод.

108. Музайян - юқори услубда безалган, безакли.

109. Мужассам - гавдаланган, мукаммал ва конкрет тус, шакл олган.

110. Мувоазе - ваъзхонлик.

111. Мулла - мадрасада таҳсил кўрган киши; дин арбоби, уламо, сўзлашувда - маълумотли, ўқимишли тахдили; ҳурмат маъносида.

112. Муколама - сўз юритиш, суҳбат.

113. Мулозим - тарихда ҳокимларнинг, амалдорларнинг ҳузурида уларнинг хизматида бўлган киши; ҳодим, хизматчи.

114. Мунаққош - нақшли, нақшдор, нақшланган.

115. Мунтазир - орзиқиб кутувчи, интизорлик тортувчи, мушток, интизор.

116. Муртад - динимизда, диндан қайтган, Худога шак келтирувчи одам; сиёсий маънода, ўз сиёсий маслагидан қайтиб, душман томонига ўтган киши; сотқин, хоин; жирканч, палид.

117. Мусаллас - тарихда, айн, учбурчак; адабиётда уч мисрадан иборат булган шеър; учлик; хонаки қўлбола узум виноси; заводда тайёрланган спиртсиз виноларнинг бир нави.

118. Мусаллас - эски китобларда; қуролли, қуролланган, яроқ, аслаҳали.

119. Мусоқаба - эски китобларда, суҳбатлашиш, ҳамсуҳбатлик, суҳбат; давлат, жамоат, фан, маданият арбобларининг мухбир билан

120. Мусоҳиб - эски китобларда ҳамсуҳбат, суҳбатдош.

121. Мустабид - мутлак; ҳокимиятга эга бўлган ҳоким, истибдод эгаси.

122. Мустаҳиқ - сазовор, лойиқ.

123. Мутаассир - эски китобларда, бирор нарсадан таъсирланган, таъсир олган ёки таъсирланувчи.

124. Мутеъ - бировга қарам, тобеъ бўлган, итоат қилувчи, итоаткор.

125. Мутобиқ - мувофиқ, уйғун, тўғри келадиган.
126. Муттаҳам - олди-берди муомалаларида нопок; фирибгар, қаллоб.
127. Мушарраф - шарафли, шонли; шарафга муяссар бўлган, шараф топган.
128. Мушоҳада - кузатиш, кўз билан кўриб текшириш.
129. Мушток - ташналик, сабрсизлик билан кутувчи, зорикдан, интизор, мунтазир.
130. Муқаррар - вужудга келиши, юз бериши, амалга ошиши аниқ бўлган, шубҳасиз, турган гап; қарор топган, турғун ҳолга келган; тайинли.
131. Муқобала - қаршилиқ, қарши туриш.
132. Муқим - бир ерда доимий турувчи, туб жойли; доимо бўладиган, доимий.
133. Муғойир - эски китобларда, ҳилоф, тесқари.
134. Муғомбир - алдоқчилик билан иш кўрувчи; айёр
135. Муҳосара - қамал, куршов, блокада.
136. Муҳофазат - айнан, мухофаза, сақлаш қурқлаш ҳимоя қилиш.
137. Муҳофиз - мухофаза, ҳимоя қилувчи, ҳимоячи, қўриқчи.
138. Маҳмал - ноаниқ, мужмал.
139. Нажиб - эски китобларда: ҳурматга сазовар, ҳурматли, мўътабар, мухтарам; аслзодаларга, зодагонларга мансуб зодагон.
140. Назр - динда, савоб учун ёки бирор муддао билан Худо йулига аталган ёки берилган нарса; азайимхон, домла ва шу қабилар учун бериладиган ҳақ, мол ёки пул.
141. Нафсиламир – ҳақиқатга мос; тўғри, рост; кириш сўзлари ўрнида, ҳақиқатда, ҳақиқатан ҳам.
142. Нақл - халқ томонидан тўқилган ва авлоддан авлодга ўтиб келаётган оғзаки ҳикоя, ривоят; умуман бирор кимса, нарса ёки унинг тарихи ҳақидаги гап, ҳикоя; халқ томонидан яратилган хикматли гап.
143. Нуқсон - киши номига номуносиб, уни салбий жиҳатдан

характерлайдиган белги; камчилик, иллат, қусур, айб; жисмоний ёки руҳий камчилик; сифат жиҳатидан етишмовчилик, кам-кўст.

144. Ожизона - арабий ва форсий сўз қўшилишидан ҳосил бўлган, равиш, ожизларча, заиф ва нотагонларча; сифат, итоаткорона, ҳакирона ёлвориш билан қилинган, ўтинчали.

145. Олийжаноб юқори даражада одобли, ҳулқ атори, одамгарчилиги жуда баланд; улуғ, асл; юқори даражада ҳимматли, олийҳиммат, ҳиммати баланд; жуда яхши мисли йўқ

146. Осиб – офат, кулфат

147. Офият –эски китобларда, соғлиқ; соғ-саломатлик

148. Қози – ўтмишда шариат қонуни бўйича иш кўрган амалдор шахс

149. Қосид –хабарчи

150. Қатшом –қирғич

151. Риёзат – қийинчилик, машаққат, заҳмат; динда, дунёвий ишлардан ўзини нафсини тийиб қийналиш, ўзини қийнаш,

152. Рукн - устун, калонна; кўчма, асос, таянч; адабиётда шеър банди.

153. Ружубот - бирор нарсадаги намлик, заҳлик.

154. Садаф - марварид ҳосил қиладиган, молюскаларга мансуб бир турли денгиз жонивори; шу жониворнинг ва бошқа баъзи молюскаларнинг чиғаноғидан тайёрланадиган, ранг-баранг товланиб турадиган ялтироқ модда.

155. Савт - овоз товуш.

156. Саид - эски китобларда бахтли; эркаклар исми.

157. Салот - авваллари динда, ибодат, намоз; Худо ва пайғамбарга аталган мадҳия, ҳамду сано.

158. Саҳн - бирор чекли юза, майдон.

159. Сиймо - китобларда, қиёфа, кўриниш; адабиётда, образ.

160. Сокит - сукут сақловчи, жимжит, сукутдаги.

161. Соме - эски китобларда эшитувчи, тингловчи; динимизда, Куръон ўқиётган қори янглишганда ёки унутиб тўхтаб қолганда лўқма

солиб турувчи иккинчи қори.

162. Соҳира - сеҳрли, афсунгар.

163. Субҳ - эрта тонг пайти; сабоҳ, саҳар.

164. Таадди - эски китобларда шафқатсиз эзиш; жабр, зулм; кўчма маънода дўқ, дағдаға, пуписа.

165. Таажжуб - сифат, кишини хайратда қолдирадиган, ажаблантирадиган, ажабланарли, ғалати; от; хайрат, ажабланиш, хайронлик; кириш сўзи ўрнида ажаб, қизик.

166. Тааллуқ - алоқадорлик, даҳлдорлик; алоқа, даҳл; боғланиш, муносабат; кўчма маънода хотин, рафиқа.

167. Таассуф - кўнгилсиз воқеа, ҳодиса, ноилож аҳвол ва шу аҳволдан юзага келган ачиниш; афсус.

168. Таважжуҳ - кимсага ҳайрихоҳлик билан юз ўгириш, ихлос; ҳурмат, эҳтиром; диққат-эътибор; динда Худога ёлвориш, илтижо.

169. Тавозе - ўзини хокисор тутиш; хокисорлик, камтарлик, ҳурмат, иззат-эҳтиром; кўчма маънода итоатгўйлик, бўйсуниш.

170. Тавсиф - сифат; сифатлар; сифат белгиларининг баёни, таърифи, тасвири.

171. Тажаммул - керакли нарсалар, зийнат буюмлари.

172. Тадорик - тайёргарлик, ҳозирлик.

173. Талоқ - никоҳни бузиш, бекор қилиш ҳақидаги эр томонидан айтиладиган сўз.

174. Танбеҳ - нозуя ҳатти-ҳаракат учун берилган таъзир, койиш, огоҳлантириш ёки жазо.

175. Таноб - авваллари ер ўлчаш, чизик тортиш, ва шу кабиларда ишлатиладиган узун режа ип; кам қўлланилади, умуман, ингичка арқон, чилвир ёки қаноп, ип.

176. Тарахҳум - китобларда раҳм, шафқат қилмоқ.

177. Торз - шакл, таҳлит, кўриниш; усул, равиш; диалогларда, юз, чехра.

178. Ториқа - йўл, усул; тарз.
179. Тасаддуқ - садақа; курбон, фидо; ундов сўз ўрнида таҳсин, офарин, тасанно.
180. Тасбех - Худонинг номини зикр этиб саналадиган мунчоқ шодаси.
181. Ташриф - ҳозирда сўзлашув услубида кам қўлланилади, бирор ерга, хонадонга ёки бирор кимса ҳузурига қисқа муддатга бориш, келиш; визит.
182. Таъб - кишининг характерида, унинг кишиларга нарсаларга муносабатида намоён бўладиган ички табиати, мижози; рағбат; ихтиёр.
183. Тағофил - асарларда кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олиш, рўйхуш бермаслик.
184. Таҳаммул - асарларда, қийинчиликка бардош бериш; чидаш, чидам, сабр, тоқат; арабча-ўзбекча луғатларда ҳам, ўз зиммасига олиш, гарданига олиш; бардошлилик, сабр-тоқат, чидамлик.
185. Таҳайюр - адабий китобларда, жуда ҳам ҳайрон бўлиш, нима қилишни, нима дейишни билмай қолиш; ҳайронлик, ҳайрат.
186. Таҳлика - бирор фалокат, халокат, бахтсиз ҳодисанинг содир бўлиши, ҳавфли туғилган ташвишли ҳолат.
187. Таҳсин - мамнуният билан берилган юқори баҳо; мартов, тасанно; ундов, сўз ўрнида балли, офарин.
188. Тилсим - сеҳрлаб қўйилган, сеҳрли нарса; ҳеч ким кира олмайдиган сеҳрли жой; кўчма маънода, ҳар қандай сирли нарса, ажойибот.
189. Туллоб - талабалар.
190. Уламо - эски китобларда, олим, олимлар; шариат қонунларини, диний билимларни мукаммал биладиган мулла.
191. Унсур — айнан элемент; салбий маънода, маълум бир ижтимоий гуруҳ вакили; сўзлашув тилида революция ва революцион давлат душмани; халқ душмани.

192. Уҳда - айнан, идда, зимма

193. Важъ - бирор ишдан бош тортиш, ўзини олиб қочиш учун ёки ўз ҳатти-ҳаракатини асослаш, оқлаш мақсадида рукач қилинган далил, баҳона; сабаб, боис; жиҳат, томон. Бу сўз баъзи адабий асарларда важи-карсон шаклида келади.

194. Валинеъмат — авваллари, ўзига қарам кишиларни моддий жиҳатдан таъминлаб турувчи, уларга неъмат берувчи шахс. Олийҳиммат, саҳий одам, хайр-саҳоватли.

195. Ваҳшат - кишини даҳшатга соладиган аянчли аҳвол, ўта кетган маданиятсизлик; нодонлик, жаҳолат.

196. Вожиб — дин. ҳар бир мусулмонга пайғамбар томонидан буюрилган, бажарилиши мажбурий бўлмаган; сўзлашув тилида бажарилиши мажбурий.

197. Воқеъ — воқеъ бўлмоқ, китобда содир бўлмоқ, рўй бермоқ, юз бермоқ; келиб чиқмоқ.

198. Воқиф - бўлиб ўтган ёки бўлажак воқеа ҳодисадан махфий нарса, сир ва шу кабидан хабардор бўлган; хабардор, бохабар, билган.

199. Хотирот - хотира учун қоладиган нарса, эсдалик; бирор кимса ёки нарса ҳақидаги таассурот, кишининг кўрган кечирганлари.

200. Ҳутба — дин. жума ва хайит кунларида масжид имомининг суннатдан кейинги ваъзхонлиги; диний панд-насихат, никоҳ вақтида ўқиладиган дуо.

201. Ҳуфия - бошқаларга билдирилмайдиган, сир тутиладиган; яширин; махфий; билдирмасдан бузуқилик қилувчи; яширин равишда фоҳишалик қилувчи.

202. Ҳатм - эск. тамом қилиш; тугатиш, охир, тамом.

203. Хилоф - зид, қарама-қарши, тескари.

204. Хирож - тарихда феодал мусулмон ҳукмронлари даврида дехконлардан олинадиган ўлпон, солиш.

205. Хоин - аҳдини, касамини бузиб, хийлакорона иш тутувчи;

фирибгар, муттахам; узи мансуб булган ижтимоий гурух ёки уз халки, уз ватани манфаатига зид иш тутувчи, унинг душманлари билан ҳамкорлик килувчи душман томонга утган киши, сотқин.

206. Хаёлот - бирор кимса, нарса ва шу каби ҳақидаги уй, фикр ва тасаввурлар.

207. Хапфа - эск. Шариат ақидаларини яхши биладиган одам; ўқимишли одам; эски мактабда ўқувчилар орасидан бошлиқ қилиб тайинланган, домлага кўмаклашадиган ўқувчи

208. Завж - авваллари юкори услубда эр; қайлик.

209. Заковат - ўтқир ақл, идрок; зехн; донишмандлик.

210. Заъфарон - от. ингичка узун баргли, тўқ; сариқ гулли, ўсимлик; айн. заъфар.

211. Зоҳир - китобларда - сирт, сиртқи томон, сиртқи кўриниш; кесим вазифасида очик; ойдин, равшан.

212. Ғайри - китобда ўзга, бегона, ёт, ташқари.

213. Ғариб — қариндош-уруғи йўқ; бирор ҳомийси, кўмакчиси бўлмаган кимсасиз; мусофир; камбағал; қашшоқ, фақир, бечора, хунук, кўримсиз.

214. Шаҳид - дин ёки мазҳаб йўлида ҳалок бўлган шахс; Ватан уруши учун ёки ҳаққоният йўлида қурбон бўлган, жонини фидо ўилган одам.

Яна шуни айтиб ўтиш керакки, араб ва ўзбек тилларида бир маънони англатувчи ўзлашмалар ҳам учрайди.

Изоҳли луғат таркибида бундай ўзлашмалар ўзлашиш жараёнида қандай схемага эга бўлса, ўзлашгандан сўнг ҳам фақат ана шу маънода қўлланади. Бундай ўзлашма сўзларда икки тилда бир маънолар тенглиги ҳодисаси кузатилади. Бундай турдаги ўзлашмалар ҳам ўзбек тили изоҳли луғати таркибида тез-тез учраб туради. Масалан: “Ўткан кунлар” романида учраган “тахаммул” сўзида ўзлашма тузилишида шундай ҳодисани кузатамиз

Бу сўзлар араб тилида “تَحَمُّلٌ” – зиммасига олиш, бардошлилик, сабр-тоқат, чидамлилиқ маъносини билдиради. Ўзбек тили изоҳли луғатида ҳам арабий маъноси айнан шундайдир.

“مُقَابِلٌ” – қаршисида турган, (бирон нарсага) қарши, қарама-қарши, муқобил, ўхшаши.

“عَدْلٌ” – адолат, тўғрилиқ, софдиллиқ, адолат, одиллиқ, ҳаққонийлиқ, тўғрилиқ.

“إِعْتِمَادٌ” – самимий, тўғри одил деб ҳисоблаб қаттиқ ишониш, шунга асосланган ишонч, кўзда тутилган, ишонилган кимсадан кутилган, унга боғланган, умид, ишонч.

“هَدَفٌ” – бирор нарса отиш, ёки зарб бериш учун мўлжалга олинган нарса, мақсад, нишон, объект, мўлжал.

Бундай сўзлардан ташқари “Ўткан кунлар” романида истиорада қилинган қуйидаги сўзлар икки тилда бир хил маъноларни англатади. Улар орасида бир маънога эга сўзлар ҳам учрайди.

Масалан, амният, амир, бинт, дасиса, ҳифз, ҳужра, ҳабис, имдод, инод, лобид, мавзун, манора, манҳус, музайян, мунаққаш, мусаллоҳ, мусоҳаба, мутаассир, мутобиқ, муқабала, муҳосара, мўҳмал, осиб, саид, сокит, сомо, тоадди, тажаммул, такаллуф, тараххум, таҳаммул, уҳда, ваҳшат, халфа, хатм, хуфия, шукур, шохид, завж, заъфарон, мусаллас, ғайри, ғариб, шароит, шайтоний, хутба, хирож, туллоб, таҳайюр, тақсир, таноб, талок, субҳ, савр, рукн, рутубот, риёзат, қосид, қози, қатлиом, осий, офият, назр, муғомбир, муғойир, муҳофиз, мўҳмал, мутараддид, мутеъ, муттаҳам, мушарраф, муқим, муртад, мустабид, мустаҳиқ, мувоаза, мулла, мукалама, миршоб, микроз, мозий, моне, минбаъд, маҳбуба, маҳбус, маҳкама, маҳв, маҳр, маҳз, маҳрам, манҳус, машшоқ, машъала, мошру, маъзур, мақбул, мақтул, масъуд, 100 мазлум, малҳам, мажруҳ, мажхул, лафзан, луқма, кифт, курси, куфрони неъмат, калима, жафо, жусса жаҳолат, жавоҳирот, жаллод, жузъий, жазм, жавзо, иғво, истехзо, истибдод, истиғно, итоб, истисно, иноят, ионот, идда, ҳузун, ҳофиз, хошо, ҳодис, ҳадя, футур,

фирдавсмонанд, фотих, фирқа, фитр, даюс.

ХУЛОСА

XX аср янги ўзбек адабиётининг улкан намоёндаси, ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг Ўткан кунлар асаринининг нашр этилганига анча йил бўлган бўлса-да, бу роман яратилган кунидан эътиборан ёшларни замон руҳида тарбия қилишга асқотиб келяпти. Айниқса, мустақиллик даврида унинг тарбиявий аҳамияти мавқеи янада кўтарилди. Бу асарга адабиётдагилар зиёлилар, айниқса, ёшлар қайта-қайта мурожаат этиб ўзларига зарур маънавий озуқа оляптилар. “Ўткан кунлар романи бетакрор мазмунга эга бўлганлигидан у асосида кинофильм яратилган. Бу асар рус, инглиз, нсмис ва Ўрта Осиё халқлари тилларига таржима қилинган.

Мен битирувчи сифатида, айнан шу роман устида илмий тадқиқот олиб борганим, менга ғурур ва фахр бағишлайди.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асаридаги статистик таҳлили мавзуида тадқиқот олиб бориш жараёнида менинг эътиборимни ўзига тортган нарса, бу ёзувчининг асардаги ҳар бир сўздан моҳирона фойдаланганидир.

Ёзувчи ўзи яшаган ижтимоий муҳитдан келиб чиқиб, ўша пайтда тожик-форс тили қатори бемалол ишлатилган араб тили имкониятларидан тўлиқ фойдаланган. Асардаги ҳар бир адабий сўз ўз ўрнида ишлатилиб улар асар маъносини, мазмунини тўла очиб беришга йўналтирилган. Тўғри, асарда жуда кўп арабча сўзлар қўлланилган шу ҳолатдагисини ўша пайтдаги китобхон ҳеч қийинчиликларсиз ўқий олган, лекин ҳозирги пайтдаги китобхонга асарни мутолаа қилишда биров қийинчиликлар туғилиши мумкин. Бу қийинчилик араб сўзларининг ишлатилиши билан боғлиқ. Бундай муаммони бартараф этишнинг бир қисмини ёзувчининг ўзи зиммасига олган. Яна Абдулла Қодирий асаридаги баъзи арабча сўзларга изоҳ берган. Малакавий ишимизнинг асосий ва муҳим вазифаси “Ўткан кунлар” асаридаги арабча сўзларнинг семантик ва лексик

кирраларини очиб бериш билан асосий мақсад - бу асарни ўқиётган китобхонга амалий ёрдам бериш, яъни ҳар бир арабча сўзнинг бирламчи ва ўзбек тилидаги кўчма маъноларини баён этиш эди. Арабча сўзларнинг арабча варианты билан ўзбекча маънолари ўртасидаги маъно бир хиллигига, маънонинг торайишига, кенгайишига алоҳида эътибор бериш эди.

Мактабда ўқиб юрган кезларимизда бу асарни ўқиб, унинг мазмун моҳиятини тушунмаган бўлишимиз табиий. Лекин айти пайтда араб тилини ўрганиб бу асарни мутоалаа қилганимизда, асарда дарҳақиқат арабий сўзларнинг ишлатилиш кўлами кенглигини ва бу сўзларнинг қўлланилиши асарга жозибалик бағишланганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бу эса ёзувчининг истеъдоди, ҳамда, сўзларни ўз ўрнида қўллай билиш маҳоратидан далолат бериб турибди.

Абдулла Қодирий нима учун ўз асарларида хусусан, “Ўтган кунлар” романида арабий сўзларни ишлатган, деган савол туғилиши табиий, албатта. Бу ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимизни қуйидагича изоҳлаймиз:

1. Асар ёзилган даврда араб тилининг мавқеи, таъсири кучли бўлган.
2. Ёзувчи халқ учун ёзганлиги сабаб асарда халқ муомаласида бўлган сўзлар, иборалар ўз аксини топиш керак эди.
3. Ёзувчи асардаги ғояларни очиб бериши учун арабий сўзларни ишлатиши керак бўлган.
4. Ёзувчи арабий сўзлар орқали ўз фиурини ифодалашда фойдаланган.
5. Ёзувчи асарда арабий сўзларни ишлатиш билан бир қаторда ўзбек тили луғат бойлигига ҳам ўз ҳиссасини қўша олган.

Абдулла Қодирий яшаб ижод этган даврдаги ижтимоий сиёсий муҳитни чуқур ва атрофлича акс эттириб бериш мақсадида арабий сўзларга эҳтиёж мавжудлиги учун улардан фойдаланган. Чунки муайян воқеа-ҳодисани баён этиб бериш учун ёзувчи ўзбек тилининг луғат бойлигидан айнан шундай маънони англатадиган сўзларни топа олмаган.

Бундан ташқари Абдулла Қодирий яшаган даврда араб тилининг мавқеи таъсири кучлироқ бўлганлиги, ҳамда, араб илм фан сифатида тан олинганлиги учун ёзувчи ўз асарида арабий сўзлардан кенг ва моҳирона фойдаланган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбек тилидаги манбалар:

1. Каримов. И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон. 1997. –Б.328
2. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. – Т.: Ўзбекистон. 1999. –Б.410
3. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9 – Т.: Ўзбекистон. 2001. –Б.439
4. Каримов. И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. -Т.: Ўзбекистон. 1995. –Б.51
5. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. -Т.: Ўзбекистон. 1998. – Б.580.
6. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.8. – Т.: Ўзбекистон. 2000. –Б.528
7. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.: Ўзбекистон. 1998. –Б.328.
8. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007.
9. Абдулла Қодирий.“Муштум” таърифида // Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.
10. Абдулла Қодирий. Саломнома // Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Олти жилдлик. 1-жилд. Шеърлар, ҳикоя ва очерклар, ҳажвиялар. – Тошкент: Фан, 1995.
11. Абдулла Қодирий. Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак // Бадиий ижод ҳақида (ёзувчиларнинг нутқ ва мақолалар тўплами). – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960.

12.Қориев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида // ўзбек тили ва адабиёти, 1967. № 1.

13.Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. – Т.: Тошкент ислом университети. 2001. –Б.617.

14.Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. –Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси давлат нашриёти. 1997. I жилд. – Б.452.

15.Носиров О., Юсупов М. “Ан–на’им” арабча-ўзбекча луғат. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 2003. –Б.950.

16.Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. –Т.: Университет, 2006.

17.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти. 2008. Бешинчи жилд. –Б. 892.

Рус тилидаги манбалар:

18. Баранов Х. К. Арабско – русский словарь. –М.: Русский язык. 1985. –С.942.

Фойдаланилган интернет сайтлари:

19.www.islom.uz

20.www.ziyo.uz